

DERLEME SÖZLÜĞÜ'NDE GEÇEN ATASÖZÜ, BİLMECE, HİKÂYE VE MASAL TÜRLERİNİN ADLANDIRILMA ŞEKİLLERİ VE KÖKENLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

AN EVALUATION ON NAMING SHAPES AND ORIGINS OF PROVERB, RIDDLE, LEGEND AND NARRATIVE TYPES INCLUDED IN DERLEME SÖZLÜĞÜ

Mehmet YASTI*

Öz

Bugün Türkiye Türkçesi yazı dilinde atasözü, bilmece, hikâye, masal gibi kelimelerle karşılanan halk edebiyatı ürünlerinin Anadolu ağızlarında tarihi, kültürel, etnik, sosyolojik, folklorik, coğrafi, dinî vb. nedenlerden dolayı Derleme Sözlüğü'nde (DS) farklı kelimelerle ifade edildiği görülmektedir. Bugüne kadar genel olarak Anadolu ağızları üzerine yapılmış en kapsamlı çalışma Türk Dil Kurumu tarafından 12 cilt hâlinde yayımlanan Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü'dür. Bu çalışmada Türkiye Türkçesi yazı dilinde başlıca dört terimle (atasözü, bilmece, hikâye, masal/öykü) adlandırılan halk edebiyatı ürünlerinin Derleme Sözlüğü'ndeki karşılıkları tespit edilerek, bunların dağılım alanları ve kökenleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler

Atasözü, bilmece, hikâye, masal, Anadolu ağızları, Derleme Sözlüğü.

Abstract

Today in Turkey Turkish written language the products of folk literature are satisfied with terms such as proverbs, riddles, narratives, legends. These are expressed with different types. In the Derleme Sözlüğü (DS) due to historical, cultural, ethnic, sociological, folkloric, geographic, religious, etc. reasons in Anatolian dialects. So far in general, the most comprehensive study on Anatolian dialects has been done Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü published in 12 volumes by the Turkish Language Institution. In this study, equivalents of the products of folk literature called with four main types (Proverb, Riddle, Legend, Narrative) in Turkey Turkish written language written have been identified in the Derleme Sözlüğü and have been focused on their origins and their distribution and grieves.

Keywords

Proverb, riddle, narrative, legend, Anatolia dialects, Derleme Sözlüğü.

* Yrd. Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Konya, mehmetyasti42@gmail.com

GİRİŞ

Türkler tarihi boyunca çeşitli kültürlerle tanışmışlar ve onlarla etkileşim içinde bulunmuşlardır. Bu etkileşim özellikle sosyal, dinî, kültürel ve ticari boyutlarda olmuş, ilk yansımalarını da dilin sözvarlığında ve meydana getirilen edebiyat ürünlerinin çeşitliliğinde göstermiştir.

Türk dilinin tespit edilebilen ilk yazılı ürünleri 7-8. yüzyıllarda meydana getirilmiş olup Göktürkler dönemine aittir. Bu yazıtlar mezar taşları hüviyetinde olup genellikle kayalar üzerine kazınarak yazılmışlardır. Kayayı kazıyarak yazmanın güçlüğü ve sosyo-ekonomik yaşam şartlarından dolayı Göktürkler pek fazla eser meydana getirememişlerdir. Bu dönemden günümüze ulaşan yazıtlar içinde özellikle Göktürk Abideleri -Tonyukuk, Köl Tigin ve Bilge Kağan Abideleri- Türk edebiyatının *nasihatname* (*nasihatü'l-müluk*) türünde yazılmış ilk ürünleri kabul edilir. Yazıtlarda devletin başında bulunan Kağan ve yardımcılarının halkı tehlikelerden sakındırmak için yaptıkları çeşitli ihtarlar ve öğütler yer alır (Tekin 1998: 25). Aynı zamanda Tonyukuk Yazıtı Türk hatıra; Köl Tigin yazıtı Türk hitabet edebiyatının ilk ürünleri telakki edilir.

8. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Uygurlar döneminde yazı kâğıda yazılmaya başlanmıştır. Meydana getirilen edebiyat ürünlerin ve çeşitlerinin benimsenen Budizm, Maniheizm gibi dinlerin etkisi ile arttığı gözlemlenir. Bu dönemde Türk edebiyatına Türkçe terim ve kavramların yanında başta Sanskritçe, Çince, Sogdça ve Hintçeden olmak üzere birçok edebî tür ve terim kazandırılmıştır. Manzum türlerden şiirler, *baş* ve *başık* “ilâhî”, *küg* “nazım, şiir, türkü ve şarkı ve bunların vezni”, Hintçe *padak* “mısra”, Hintçe *şlok* “beyit veya manzume”, *takşut*¹, *koşug* “şiir”, *yır* “şiir, türkü”, *kavi*² (=Hintçe *kāvya*); nesir türünde *avdan* ve *çatik* (Sanskritçe *jataka*) “anlatı, masal”, Burkan dinini öğreten ve üç sepet olarak adlandırılan mukaddes kitaplar (Sutralar, Vinayalar, Abhidharmalar). *Sutralarda* “*nom*, *nom sudur*, *nom bitig*, *sudur*” Burkan’ın verdiği vaazlar bir araya toplanmıştır. *Altın Yaruk*, *Sekiz Yükmek*, *Kuan-şi-im-Pusar*, *Vimalakirtinirdesasutra*, *Beyaz Lotus Cemiyeti Sudrası*, *Prajnaparamita*, *Yitiken Sudur*, *İnsadi Sudur*, *Hsin Tözin Ukutdaçı Nom* sutra türünde yazılmış eserlerdir. *Vinayalar*, Budist rahip ve rahibelerin günlük hayatlarını düzenleyen kuralların yer aldığı eserlerdir. Bu türün özelliklerin yansıtan tam olarak yansıtan bir eser şimdiye kadar tespit edilememiştir. *Abhidharmalarda* ise genellikle felsefi, metafizik yönü ağır basan temalar işlenmiştir (Tekin 1998: 40). Türkçenin soyut meselelerdeki anlatım zenginliğini ortaya koyması bakımından önemlidir. Çince den tercüme edilmiş olan *Abidarim Kunlıg Koşavarti Şastr* adlı eser bu türün örneğidir (Şen 2015: 28-30).

İslâm öncesi Göktürk ve Uygurlar döneminde meydana getirilen eserlere bakıldığında zaman herhangi bir sınıf ayrımının bulunmadığı, devleti idare edenler ile boy, ulus, bodun olarak tabir edilen halk tabakası arasında duygu, düşünce, dünya anlayışı bakımından bir fark olmadığı görülür. *Ozan*, *kam* adı verilen şairler, kopuz çalarak aşk ve tabiat konularını içeren koşuklar ile savaş, göç gibi sosyal olayları konu alan destanları ve saguları, Totemizm, Şamanizm ve Budizm gibi inanç veya dinler çerçevesinde terennüm etmişlerdir (Elçin 1998: 295).

¹ Şinasi Tekin, kavramın Uygur metinlerinde çoğunlukla *şlok* kelimesi ile birlikte kullanıldığını ve bundan dolayı anlamının şiirle ilgili olması gerektiğini ifade etmiştir (Tekin 1998: 40).

² Şinasi Tekin daha çok üslup hususiyetine işaret eden bu kelimenin anlamının ne olduğu ve ne için kullanıldığını kesin olarak bilemediğini ifade etmiştir (Tekin 1998: 29).

10. yüzyılda büyük oranda İslâm dinini benimseyen göçebe ve yerleşik Türkler arasında eski edebiyat geleneği bir süre devam etmiştir. Ancak zamanla şehir ve kasabalarda kurulan medreselerde yetişen insanlar ile medrese eğitimi almayan yerleşik ve göçebe halk arasında *havâs* ve *avâm* adı verilen bir sınıf ayrımı teşekkül etmiştir. Bu sınıf ayrımı, meydana getirilen edebiyat ürünlerinin de Halk Edebiyatı ve Divân Edebiyatı ürünleri olmak üzere ikiye ayrılmasına neden olmuştur. Kendilerini halktan saymayan medreseliler ile idareci konumunda bulunanlardan oluşan *eşrâf* ve *zâdegân* adı verilen soylular sınıfı ortaya çıkmıştır. Bu zümreye ait kişiler tarafından Arap ve Fars edebiyatının taklidi ile başlayıp gelişen ve *Divân Edebiyatı* adı verilen bir manzum ve mensur eserlerden oluşan edebiyat kolu meydana gelmiştir (Elçin 1998: 295).

Arap ve Fars kültürünün etkisinde gelişen ve bu paralelde ürün ve edebî türlerin meydana getirildiği Divân Edebiyatının yanında geleneklerine bağlı halkın duygu ve dünya görüşünü yansıtan daha Türk ve Türkçe olan atasözü, bilmece, masal, hikâye, destan, türkü, ninni gibi manzum ve mensur anonim ve kolektif halk edebiyatı ürünleri de meydana getirilmiştir. Halk edebiyatı terimi, Türkiye'de yaklaşık 100 yıldır Divân Edebiyatı dışında kalan *saz ve tekke şiiri türünden mahsuller ile atasözleri, bilmece, destanlar, masallar, hikâyeler, fıkralar, maniler, türküler, ninniler, ağıtlar* gibi ilk söyleyeni bilinmeyen eserler için kullanılmaktadır (Elçin 1998: 295).

Bu çalışmada Türkiye Türkçesi yazı dilinde atasözü, bilmece, hikâye ve masal terimleri ile karşılanan halk edebiyatı ürünlerinin DS'deki karşılıkları üzerinde durulmuş, bunların geçtiği yerler belirtildikten sonra kökenleri tartışılmıştır. Kökeni ile ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgiye ulaşamadığımız halk edebiyatı ürünlerinin sadece kullanıldıkları yerler verilerek araştırmacıların dikkatine sunulmuştur.

1. Atasözü Karşılığında Kullanılan Kelimeler

Atasözü, sözlüklerde: "Uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici nitelikte söz, darbimesel (BTS); Bir düşünceyi, gerçek ve hikmeti veciz şekilde anlatan, atalardan bugüne gelmiş ve halka mal olmuş kısa söz, darbimesel (KAL); Bir fikri, bir öğüdü, mecaz yolu ile kısa ve kesin olarak anlatan, eskiden beri ağızdan ağza söylenegelen anonim özlü sözler, mesel; darbimesel, durub-ı emsâl; hikmet; kelam-ı kibar (ÖTS) şekillerinde tanımlanmıştır.

Göktürk yazıtlarında, Uygur bitiglerinde, Karahanlı devri eserlerinde ve 14. yüzyıl Kıpçak sahası eserlerinde atasözü için *sa-* "söylemek" (Caferoğlu 1993: 128; 1930:44) fiilinden türetilmiş *sab>saw>sav* kelimesi kullanılmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 810).³ Göktürk metinlerinde daha çok öğüt anlamında kullanılan kelime, Uygur metinlerinde ise tam olarak atasözü karşılığında tespit edilmiştir. Karahanlı sahasında *saw* kelimesinin anlam genişlemesine uğrayarak atasözü dışında birçok kavram için kullanıldığı görülür: *saw* (2) "kıssa, tarihsel şeyler"; *saw* (3) "hikâye"; *saw* (4) "mektup, risale"; *saw* (5)(~*saw*) "1. söz, öğüt, nasihat, haberler, salıklar; 2. Kıssa, hikâye, anlatılma, hikâye edilme"; *saw* (6) "som"; *saw* (7) "şöhret, şan" (Ünlü-I 2012: 662). İslâmî dönem Türk edebiyatında *saw/sav* mefhumunun yanında Arap ve Fars dilinin etkisiyle *mesel* kelimesi de kullanılmıştır. Habeşçe *mesl*, *messâle*; Ârâmice *maşlâ* ve İbranice *mâşâl* kelimesi Arapçada *masal*, *mesel* ve çokluk şekli *emsâl* atasözü(leri) karşılığında kullanılmıştır. Kelimenin *emsâl*, *durûb-i emsâl*, *darb-ı mesel* şekilleri XX. yüzyıla kadar çeşitli edebî eserlerde görülür. Bunun yanında Veled Çelebi'nin *Kitâb-ı Atalar* (885/1480), *Hâzihi-r Risâlet-i min Kelimât-ı Oğuz nâme el meşhur bi Atalar Sözü* gibi Oğuz Türkçesi ile yazılmış bazı

³ Divânü Lügâti't-Türk'te edebî tür olarak *sâw* kelimesi ayrıca *anlatım (hikâye); hikâye (kıssa); mektup (risale)* karşılığında (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 810); Eski Anadolu Türkçesinde *sav; hikâye, kıssa; söz, lakırdı; haber* anlamlarında kullanılmıştır (Dilçin 1983: 181).

eserlerde de Türkçe atalar sözü tabiri kullanılmıştır (Brockelmann 1993/VIII: 120; Elçin 1998: 453).⁴

Atasözünün karşılığı olarak Derleme Sözlüğü'nde on kelime tespit edilmiştir.⁵

1.1. Deme (~Demece - ~Dimece)

Kelime, Türkiye Türkçesi yazı dilinde *şiiir*; *daha çok Alevî şairlerin tarikatlarıyla ilgili konuları işleyen şiiirlerine, kendilerince verilen ad; atasözü* (TS 1988:351) anlamlarında kullanılmıştır. Deme sözü *de-* "söylemek, demek" (ET. <te-) fiiline dayanır (Gülensoy 2007: 275). Bu kök -mA fiilden isim yapım ekiyle genişleyerek bugünkü şeklini almıştır. Deme, tür olarak atasözünün dışında *şiiir*, *ağıt*, *türkü* türleri için de kullanılmıştır. Ağızlarda *deme* kelimesinin +cA isimden isim yapım ekiyle gelişmiş hâli olan *demece* (<de-me+ce), *dimece* (di-me+ce) şekillerinin de atasözü karşılığında kullanıldığı tespit edilmiştir. Deme (~Demece, ~Dimece)'nin kullanıldığı yerler şunlardır: *Deme* (Safranbolu-Zonguldak; Zana-Amasya; Zile Tokat-DS IV: 1416.); *Demece* (Kars; Düzköy Keşap -Giresun; Niğde-DS IV: 1416); *Dimece* (-Bolu; Çankırı; Samsun; Sivas-DS 1993/IV: 1416)

1.2. Deyişet

Deyişet (<de-y-iş+ât), Türkçe deyiş (*de-y-iş*) ile Arapça +ât ekinin kalıplaşmasından meydana gelmiştir. Deyişât ağızlarda ilerleyici benzeşme (progressive dissimilaion) sonucunda e-i-â> e-i-e şeklinde gelişme göstererek *deyişet* şeklini almıştır. Kelime, DS'de atasözü dışında *mani*, *destan*, *ağıt* ve *şiiir* türleri için de kullanılmıştır. Kelimenin deyişet şekli sadece İçel'de tespit edilmiştir (DS 1993/IV: 1446).

1.3. Deyesek

Sadece Antalya/Manavgat Ahmetler yöresinde (DS 1993/IV: 1446) tespit edilen deyesek kelimesinin deyiş'ten türettiği anlaşılmaktadır. Kelimenin ilerleyici benzeşme (progressive dissimilaion) sonucu e-i-e>e-e-e ve ş>s şeklinde gelişme göstererek **de-y-es+ek*<**de-y-iş+ek* biçimini aldığını söylemek mümkündür. +Ak eki Türkçede küçültme ve sevgi ifade eden isimden isim yapım ekidir (Eraslan 2012: 94). Atasözlerinin de kısa ve özlü sözler olması bunu düşündürmektedir.

1.4. Deyişleme

Kelime sadece Köşeler *Eşme-Uşak'ta bulunan Kaçar aşiretinde "kafiyeli atasözü" anlamında tespit edilmiştir (DS 1993/IV: 1447). Kelimenin köken olarak *de-* fiilinden geldiği anlaşılmaktadır. Kelimenin gelişimi şöyledir: deyişleme<de-y-iş+le-me.

⁴ Moğolcada atasözü, vecize, özdeyiş *ertenü üge*, *erteyin üge* kelimeleri ile karşılanmıştır (Karaağaç 2003/I: 527)

⁵ Çağdaş Türk lehçelerinde atasözü karşılığında şunlar kullanılmıştır: Azerbaycan Türkçesinde *atalar sözi*; Başkurt Türkçesinde *mâkâl*, *âytim*, *atalar hüzi*; Kazak Türkçesinde *makal*, *mâtel*, *nakıl*; Kırgız Türkçesinde *makal-lakap*; Özbek Türkçesinde *mağâl*; Tatar Türkçesinde *atalar süzi*, *mâkal*, *âytim*; Türkmen Türkçesinde *atalar sözi*, *nakıl*; Uygur Türkçesinde *makal* (Türk Leh. Sözlüğü 1992/I: 32); Yakut Türkçesinde *xohono*; Tobollar *tamak*; Tuvalar *ülger-comak*; Sagaylar *takpak*; Koybollar *söpspek*, Çuvaşlar *comak*, *samah*, *vattisin* ile Doğu Türkistan'dan Hoten civarında Guma kasabasında okumamış halk arasında *tabma* (Elçin 1998: 454); Gagavuz Türkleri *söleyiş*; Kumuk Türkleri *atalar sözü*, *ata sözü*; Karaçay-Malkar Türkleri *nart söz*, *ata-babalani sözləri*; Nogay Türkleri *ata söz*, *takpak*; Altay Türkleri *kep sös*; Hakas Türkleri *söspek*, *adalar sözi*; Şor Türkleri *cajılgı sös*; Irak Türkmenleri *darb-ı mesel*, *emsal*, *deme*, *demece*, *deyişet*, *cümle-i hikemiyye* (Atmaca 2013: 21).

1.5. Oranlama (~Oranlama-1)

Atasözleri kalıplaşmış sözlerdir. Dolayısıyla ölçülü, orantılı sözlerdir. Atasözünü oluşturan kelimelerde herhangi bir değişiklik yapmak söz konusu değildir. Ağızlarda tespit edilen *oranlama* kelimesinin de bununla ilgili olduğunu söyleyebiliriz. <ET. or- "kesmek"-an+la-ma şeklinde gelişme gösteren kelimenin Anadolu ağızlarında atasözü dışında *masal*, *öykü*; *yanık türkü* gibi kelimeleri de karşıladığı görülmüştür (Kars; Aybastı-Ordu; Gemerek *Koyulhisar-Sivas; Yozgat; Bağviran *Kızılcahamam, *Ayaş- Ankara, DS 1993/IX: 3286). *Oran* kelimesinin kökü kaynaklarda ihtilaflıdır. Türkçede "ölçü, nispet" anlamlarında kullanılan *oran* kelimesini Dankoff, Ermenice *law, rule, cutom* anlamlarına gelen *örēn*'e dayandırırken Gülensoy anlamca kelimenin Türkçede kullanılan anlamından uzak olması dolayısıyla bu fikre katılmamıştır. Hasan Eren ise kelimenin kökeni hakkında bir fikir beyan etmeden soru işareti koymuştur (Eren 1999: 308; Gülensoy 2007/II: 629). *Oranlama* kelimesinin ilerleyici benzeşme (progressive dissimilation) sonucu oluşan *oranlama>orannama* biçimi de Anadolu ağızlarında kullanılmaktadır (Ankara, DS 1993/IX: 3286).

1.6. Sınaka

Atasözlerinin tarihî süreç içinde birçok deneme ve tecrübe sonucu oluşan kısa ve özlü sözler olduğunu aşikârdır. Sınaka kelimesinin *sına-* "denemek, tecrübe etmek"+*k* "denenmiş"+*a* şeklinde gelişme gösterdiği anlaşılmaktadır (Gülensoy 2007/II: 768). Kemal Eraslan +A ekinin (hitap, çağrı) fonksiyonunda isimden isim yapım eki olarak düşünülebileceğini ifade etmiş ve *kutada* (kutad+a), *sevine* (sevin+e), *tükele* (tükel+e) örneklerini vermiştir. (Eraslan 2012: 93). Muharrem Ergin de kelimenin sonunda yer alan +A ekinin bugün Anadolu ağızlarında görülen *yapsana<yap-sa-n-a*, *gitsene<git-se-niz-e* gibi birtakım eklerin sonunda yer alan çağrı, hitap eki olduğunu iddia etmiştir (Ergin 1988: 310). Kelime Anadolu'da Urfa ve Silifke/İçel olmak üzere iki yörede tespit edilmiştir (DS 1993/X: 3608).

1.7. Tekerleme

1. Bir dilin özelliklerinden olan, hoş, şaşırtıcı, basmakalıp söyleyiş; 2. Masalların ve halk hikâyelerinin başında mizah unsuru olarak söylenen, yarı anlamlı, yarı anlamsız, kafiyeli, klişeleşmiş giriş sözleri; 3. Saz şairleri arasında yarışma niteliğindeki karşılıklı şiir söyleme; 4. Bilhassa orta oyununda kullanılan hoş, şaşırtıcı ve güldürücü karşılık (BTS; KAL; ÖTS) anlamlarında geçen tekerleme ağızlarda *masallara başlarken söylenen yarı anlamlı yarı anlamsız sözler* (tekerleme-1 Bornava-İzmir DS 1993/X: 3863) ile atasözü (**tekerleme-2** *Çeşme, *Tire-İzmir; Gavraz, Bolaman-Samsun DS 1993/X: 3863) karşılığında da kullanılmıştır. Kelimenin "dön-, dolaş- devret-anlamına gelen *tek-* fiilinden geldiğini söylemek mümkündür. Kelimenin gelişimini şöyle gösterebiliriz: <*tek-er+le-me⁶. Tarihî metinlerde tekerleme kelimesine rastlanmamıştır.

1.8. Teselleme-1:

Anadolu ağızlarında atasözü ve *avutma, oylama* anlamlarında kullanılmıştır. Kelimenin *gamlı olan kimsenin gönlü nasihat, taltif, tebşir* gibi bazı *esbâb ile açılmak* (Muallim Naci 2009: 707) Arapça *tesellî*'den geldiği anlaşılmakta olup hece düşmesi sonucu teselleme şeklini aldığını söylemek mümkündür. Hece düşmesi (haplology) ağızlarda sık görülen bir ses olayı olup sesleri birbirine benzeyen hecelerden birinin düşürülmesidir. *Pazar+ertesi* (pazartesi), *başla-y-ayım* (başlayım),

⁶ Teker kelimesi için bk.: Mehmet Özmen, *Değirmen, Teker ve Tegzinmek Kelimelerinin Kökenleri Üzerine*, Türk Dili Üzerine Makaleler, Akçağ Yay., 2010, s.19-28.

söyle-y-eyim (söyleyim)...gibi. Teselleme kelimesinin gelişimini şöyle gösterebiliriz: teselle+me<*tesellî+[le]-me.

Kelimenin kullanıldığı yerler şunlardır: (Tokat; Eskişehir; Şekerpınar *Sungurlu-Çorum; Merzifon Amasya; Başlamış *Dört Yol-Hatay; Gemerek, Maksutlu *Şarkışla-Sivas; Yozgat; -Kır.; Bakırdağ *Develi-Kayseri; Adana DS 1993/X: 3896).

1.9. Atacoru

Atasözü karşılığında kullanılan *atacoru*, Derleme Sözlüğü'nde Anadolu'da sadece Maraş'ta (Ekinözü*Elbistan-Maraş-DS 1993/XII: 4427) tespit edilmiştir. *Atacoru*, *ata*; *cet*, *ecdat* kelimesi ile *cor* (<şor) *söz*; *danışma* anlamına gelen kelimelerin birleşmesinden teşekkül etmiştir. Şor, 16. yüzyılda meydana getirilmiş Şehname Tercümesi ile 17. yüzyılda yaşamış olan Karacaoğlan'ın şiirlerinde *söz*, *lakırdı*, *lâf* anlamında kullanılmıştır. Şor kelimesi metinlerde şöyle geçmiştir:

Bu şorları eşidip şah-ı devran

Ferahtan doldu gönlü şad ü handan (Şehnâme Tercümesi, XVI. 108)

Oğlan senin şorun duyar küserim

Küserim de zülüfime asarım (Karacaoğlan, XVII.19)

(TTS 1996/V: 3680)

Bugün Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanılmayan *cor*, Batı Türkçesinde *söz* anlamına gelen *şor* (şor-I, Dilçin 1983: 199) kelimesinin ağızlarda fonetik değişikliğe uğramasıyla oluşmuş bir şeklidir. Türkçe kelimelerin başında yansımalar hariç /ş/ sesi bulunmaz. Şor kelimesinin de Farsça *çığiltı*, *şamata* (şür-2, Muallim Naci 2012: 640) anlamlarındaki *şür*'dan geldiğini söyleyebiliriz. Yaptığımız araştırmada Kahramanmaraş/Elbistan ilçesinde *söz* anlamında *şor*'un müstakil olarak hâlâ kullanıldığı tespit edilmiştir.⁷

1.10. Metel (I-4):

Arapça meşel kelimesinin ağızlarda aldığı şekildir. *Metel* ağızlarda *atasözü* dışında *öykü*, *masal*, *koşuk*, *atasözü*, *şiir*, *mersiye*, *şarkı* ve *mani* anlamlarında birçok edebi tür için kullanılmaktadır. Atasözü karşılığında sadece Maydos *Eceabat-Çanakkale'de tespit edilmiştir (metel (I-4), DS 1993/IX: 3174).

2. Bilmece

Bilmece türünün ilk örneklerine 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lügâti't-Türk adlı eserinde rastlıyoruz. DLT'de *tapzük*, *tapzûguk*, *tapuzğu*, *tabuzguk* (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 855) kelimelerinin bilmece, *tabuz-/tabiz-* (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 855) fiilinin de *bilmece sormak* anlamında kullanıldığı tespit edilmiştir. Zikredilen kelimelerin hepsi *bul-* anlamındaki *tap-* (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 853) kelimesinden gelmiştir.⁸

Kelimelerin gelişimi şöyledir:

tapzûğ<tap-(u)-z-(u)-ğ

tapzûguk<tap-(u)-z-(u)-guk

⁷ Kırgız Türkçesinde *yormak*, *yorumlamak* anlamlarında *corü* (*İtiş corü*) kelimelerinin de şor>cor kelimesi ile ilgili olduğunu söyleyebiliriz. Kelimenin diğer şekilleri Azerbaycan Türkçesinde *yormag*; Başkurt Türkçesinde *yurav*; Kazak Türkçesinde *juruv*; Özbek Türkçesinde *yoymak*; Tatar Türkçesinde *yurau*; Türkmen Türkçesinde *yormak*; Uygur Türkçesinde *corimak* biçimindedir (ÇTLS 1992/I: 994).

⁸ Çağdaş Türk lehçelerinde bilmece için karşılığı olarak *tap-* kökünden türetilen kelimeler bugün Azerbaycan Türkçesinde (*bilmece*, *tapmaca*); Başkurt Türkçesinde (*tabışmak*, *yomak*); Kırgız Türkçesinde (*tabışmak*); Özbek Türkçesinde (*tâpişmak*); Tatar Türkçesinde (*tabışmak*, *başvatkiç*, *sir*); Türkmen Türkçesinde (*tapmaca*, *matal*); Uygur Türkçesinde (*tepişmek*) kullanılmaktadır (ÇTLS 1992/I: 70). Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: Fatih Erbay, Türkçede 'Tap-' Fiilinin Anlam Özellikleri, SÜ Edebiyat Dergisi, C. 8, s. 29-41.

tapuzğu<tap-(u)-z-ğu

tapuzğuk<tap-(u)-z-ğuk (tapuzğuk tapuzdum (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 855)

tapuz-/tapız-<tap-(ı/u)-z- "bilmece sormak"

Derleme Sözlüğü'nde bilmece⁹, bulmaca karşılığında dokuz kelime tespit edilmiştir:¹⁰

2.1 Açaçak (II)

Bilmece *kapalı, gizli, bilinmeyen bir şeyi ortaya çıkarma, arama* söz konusudur. Buradan hareketle açacak kelimesinin aç- fiil tabanına -acak sıfat-fiil ekinin getirilmesiyle oluşturulduğu bellidir. -AcAk sıfat-fiil eki bazı durumlarda kalıcı isimler yapabilir: alacak, verecek, gelecek,...gibi. Türkiye Türkçesi yazı dilinde *kapak açmaya yarayan alet, kalem açacağı, anahtar* (BTS) gibi anlamlarında kullanılan kelimenin sadece bir yerde (Çayağzı *Şavşat-Artvin-DS 1993/I: 57) bilmece anlamında kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu kullanım, Anadolu insanının tahayyülünün zenginliğini göstermesi bakımından kayda değerdir.

2.2. Aramaca

Anadolu ağızlarında sadece Edirne'de (DS 1993/I: 297) tespit edilen kelimenin semantik olarak *açacak* kelimesi ile ilintili olduğu söylenebilir. *Aramaca*, bilmecelerin özelliği olarak *bir şeyi bulmak için düşünsel boyutta aramak* eyleminden türetilmiştir. Kelime *ara-* fiil tabanına *-maca* (-ma+ca) ekinin getirilmesiyle teşekkül etmiştir.

2.3. Asal

Sadece Burdur'da (DS 1993/I: 339) *bilmece* karşılığında kullanılan kelimenin Arapça *meşel* kelimesinden geldiği anlaşılmaktadır.¹¹ Meşel kelimesi Anadolu ağızlarında öncelikle e-e>a-a şeklinde gelişme (mesel>masal) ile ince ünlüden kalın ünlüye dönmüş (velarization), daha sonra başında bulunan ünsüzü düşürerek (apheresis) (mesel>masal>asal) şeklini almıştır.

2.4. Elçim (III)

Sözlüklerde *bir avucun alabileceği miktar; bir tutam; bir demet; bir parça; bir deste* gibi (BTS; ÖS) anlamlarda kullanılan kelimenin bilmece ve bulmaca ile ilgisini tam olarak tespit edemedik. Ancak kelimenin yukarıda zikredilen anlamlarından hareketle bilmecelerin/bulmacaların kısa ifadeler olmasıyla bir ilgi kurmak mümkün olabilir. Kelimenin gelişimi Ötüken Türkçe Sözlükte *elçin* (<el+çin) şeklinde verilmiştir (ÖS). +çin eki tarihi Türk lehçelerinde benzerlik, yakınlık ifade eden kelimeler türeten bir ektir (Taş 2009: 31). Kelimenin *elçin*(<el-çin)>*elçim* şeklinde bir gelişme gösterdiğini söylemek mümkündür. Elçim bilmece/bulmaca karşılığında Afyonkarahisar-Dinar'da (*elçim* [III], Evciler *Dinar-Afyon- DS 1993/V: 1707) tespit edilmiştir.

2.5. Mat

Metel, meşel kelimesinin fonetik değişikliklerle ağızlarda aldığı biçim olup *masal, öykü, bilmece, atasözü, şiir, şarkı, mani* gibi birçok edebî türü karşılamaktadır. Bilmece karşılığında kullanılan

⁹ Anadolu'da bilmece karşılığı kullanılan kelimeler sadece DS'deki ile sınırlı değildir. DS'de olmayan *atlı hekat, atlı mesel, bilmeli matal, bulmaca, dele, mesel, fıcık, gazelleme, hikâye, masal, matal, metel, söz tanımaca, tandurmaca, tanımaca, tanıtmaca, tanumaca* gibi kelimeler Anadolu'da hâlâ bilmece karşılığında kullanılmaktadır (Tarçın 2015: 1089).

¹⁰ DS'de bilmece karşılığında kullanılan kelimelerin bazılarının anlamları *bilmece, bulmaca* şeklinde verilmiştir. Ancak, Gaziantep'te tespit edilen ve sadece *bulmaca* anlamı verilen *yanıltmaç* (<ya-n-t-l-t-maç) kelimesi bilmecedan farklı olabileceği düşüncesiyle bu çalışmaya alınmamıştır (Gaziantep-DS 1993/XI:4168).

¹¹http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.56e9daaa00b2e7.00568409 (erişim tarihi 15.02.2016)

mat'ın da matal/metel kelimesinin ağızlarda kısalmasıyla teşekkül etmiş biçimi olması kuvvetle muhtemeldir. Buna göre kelimenin gelişimi şöyle verilebilir: Meşel>metel>matal>mat.

Mat'ın bilmece karşılığında ağızlarda kullanıldığı yerler şuralardır: (*mat* (I) *Gemlik-Bursa; Bağlıca *Ardanuç-Artvin-DS 1993/IX: 3135).

2.6. Tanımalı hekat

Tanımalı: Tanı- kelimesine -malı sıfat-fiil ekinin getirilmesiyle teşekkül etmiştir. -mAllı sıfat-fiil eki Batı Türkçesinde ortaya çıkmış ve ilk örnekleri Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde -mAIU (gönder-melü ol-; istemelü ol-...gibi.) şeklindedir. Ek, bugün daha çok Batı Türkçesinin Azerbaycan Türkçesi lehçesinde (gör-meli 'yer' (görülecek); öğ-meli 'güzel' (övülecek),...örneklerinde görüldüğü gibi.) kullanılmaktadır (Ergin 1988: 337). Kelimenin bu şekli Erzincan'da tespit edilmiştir (Öyle bir *tanımalı hekat* söyledi ki hiç birimiz bulamadık, Erzincan DS 1993/X: 3810).

Hekat, Arapça hikâyet kelimesinin ağızlardaki kısalmış şekli olup Hikayet>hikât>hekat şeklinde bir gelişme göstermiş olması muhtemeldir.¹² Kelime *hikâye* anlamında Kars'ta ve Erzurum'da kullanılmaktadır.¹³ Hekat kelimesi *tanımalı hekat* biçimiyle *bilinecek, bilinmesi gereken söz(ler)* şeklinde tanımlanabilir. İfade bu biçimiyle anlam genişlemesine uğrayarak ağızlarda bir edebî tür olarak *bilmece, bulmaca* anlamı kazanmıştır.

2.7. Tapmaca (~tapba, ~tapbaca)

Çağdaş Türk lehçeleri içinde kelimenin *tapmaca* şekline Batı Türkçesinin Azerbaycan ve Türkmen Türkçesi lehçelerinde rastlanılmaktadır (ÇTLS 1992/I: 70). Tap- fiiline -maca (-ma+ca) ekinin getirilmesiyle teşekkül eden kelimenin Kars ve Bayburt'ta iskân olan Azerbaycan Türkleri tarafından kullanıldığı anlaşılmaktadır (Erbay 2007: 35). Kelimenin yine aynı coğrafyada *tapba* ve *tapbaca* şekilleri de tespit edilmiştir. Kelimenin kullanıldığı yerler şunlardır: *Tapmaca* (Göçmenler, Zellige *Sarıkamış-Kars; Van; Ahırlı-Ankara); *tapba* (İrişli, Bayburt; *Sarıkamış-Kars); *tapbaca* (Karapapak-Kars) (DS 1993/X: 3828-3829).

2.8. Metel (I-3)

Meşel kelimesinden geldiği anlaşılan *metel* ağızlarda *bilmece* dışında *öykü, masal, koşuk, atasözü, şiir, mersiye, şarkı* ve *mani* anlamlarında birçok edebî tür için kullanılmaktadır. Bilmece karşılığında geniş bir coğrafyada kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kelimenin geçtiği yerler şuralardır: Mecitözü-Çorum; Vezirköprü, Mardar *Bafra-Samsun; Buğa *Merzifon-Amasya; Doğanbeyli, Kürkçüler *Misis-Adana (*metel* [I-3], DS 1993/IX: 3174).

2.9. Tıştık (I)

1. *Bilmece* 2. *Eşya* anlamlarında Malatya-Pötürge'de (*Sana bir tıştık söylüyeyim mi?*, Babik *Pötürge-Malatya- DS 1993/X: 3927) tespit edilmiştir. Kelime hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

¹² <http://www.nedemek.org/hekat+nedir>; <http://www.erzurumyenikusak.com/yazaruyeyazi/Hikaye-veya-Hekat-Anlatma-Gelenegi-ve-Erzurum/728> (erişim tarihi 15.02.2016)

¹³ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas&kategori1=derlay&kelime1=hekat

3. Hikâye¹⁴

DLT'te hikâye için *ötük* (<ö-t-(ü)k) (DLT/1 1998: 68), *ötkünç* (<ö-t-kün-ç) (DLT/1 1998:161); Karahanlı Türkçesinde ise *saw* kelimesinin kullanıldığı görülmüştür (*saw* (3), DLT/III: 154-17; Ünlü-I 2012: 662) Cumhuriyetin ilk yıllarında dilde sadeleşme hareketlerinin hız kazandığı dönemde Arapça hikâye kelimesine Türkçe karşılık bulmak için yeni kelimeler yanında ağızlardaki ve tarihî dönemlerde kullanılıp unutulmuş Türkçe kelimelerin de canlandırılmak istendiği çeşitli uygulamalardan görülmektedir. Bu çalışmalarda hikâye için de *erteği*¹⁵, *höçek*, *ötkünç*, *sürçek*¹⁶ kelimeleri teklif edilmiş (Lewis 2007: 70), ancak Türkiye Türkçesi yazı diline girmeyen bu kelimelerden *ötkünç* aynı kökten türeyen *ödgönç* (Mecitözü çevresi -Çorum- DS 1993/IX: 3311); *ödgüç* (Çeşme -İzmir); *ötgüç* (Balıkesir ve çevresi); *ötkünç* (Ordu; Adana); *ököncük* (Köprücek-Kütahya-DS 1993/IX: 3325) kelimeleri hikâye anlamında olmasa da *öykü*, *masal* karşılığında ağızlarda karşılık bulmuştur.

3.1. Cırık (IX)

DS'de ise hikâye karşılığında sadece *cırık* kavramı tespit edilmiştir (*cırık [IX]*, Babik *Pötürge-Malatya- (DS 1993/III: 929). Kelimenin kökeni hakkında bilgiye ulaşılamamıştır.¹⁷

4. Masal¹⁸, Öykü¹⁹

Öykü (anlatı) ve masal türünün ilk örnekleri Uygur Türkçesi metinlerinde görülür (*Prems Kalyanamkara ve Papamkara Hikayesi*, *Dantipali Bey*, *Çaştani Bey*, *Maitrisimit Nom Bitig...* gibi). Uygur Türkçesinde *avdan*, *çatik* (Sanskritçe *jataka*) öykü ve masalı karşılayan kavramlardır. Bu tür eserlerde geçmişteki Buda ve Buda adayının başından geçen olaylar işlenmiştir. Bunlar olağanüstü motiflerle süslü eserlerdir. Bu bakımdan İslamî dönem edebiyatındaki menkıbelerin temelini teşkil eden türlerdir (Şen 2015: 30-31).

Derleme Sözlüğü'nde masal ve öykü kavramları aynı kelimelerle karşılanmış olup yedi adlandırma şekli tespit edilmiştir:

4.1. Matal

Öykü ve *masal* anlamında kullanılan kelime Arapça *meşel* kelimesinden gelir. Ünlü kalınlaşması (velarization) e-e>a-a ve ş>t şeklinde gelişme ile kelimenin *matal* biçimini aldığı söylemek mümkündür: *meşel*>*masal*>*matal*.

Matal'ın kullanıldığı yerler şuralardır: (Arapkir *Malatya; Urfa; Boğazlıyan-Yozgat; Kekrük- DS 1993/IX: 3135).

¹⁴ Çağdaş Türk lehçelerinde *hikâye* karşılığında kullanılan kelimeler şunlardır: Azerbaycan Türkçesinde (*hekâyâ*); Başkurt Türkçesinde (*hikâyâ*); Kazak Türkçesinde (*hikaya*); Kırgız Türkçesinde (*angeme, ikaya*); Özbek Türkçesinde (*hikayâ*); Tatar Türkçesinde (*hikâyâ*); Türkmen Türkçesinde (*hekâya*); Uygur Türkçesinde (*hikayâ*) (ÇTSL 1992/I: 340-341).

¹⁵ Moğolca *erteği* "eski zamandan kalma" anlamındaki kelimedenden gelse gerektir. (Karaağaç 2003: 527)

¹⁶ Kelime DLT'te *sürçek/sürçük* olarak "gece toplantısı, müsamere" anlamında geçmiştir (DLT/I: 478).

¹⁷ Cırık (IX) kelimesinin yansıma sözcük *cır*'dan türetilmiş olması muhtemeldir.(?)

¹⁸ Çağdaş Türk lehçelerinde *masal* karşılığında kullanılan kelimeler şunlardır: Azerbaycan Türkçesinde (*nağil*); Başkurt Türkçesinde (*äkiyät*); Kazak Türkçesinde (*şabuv, şabis*); Kırgız Türkçesinde (*at çabü*); Özbek Türkçesinde (*ertäk*); Tatar Türkçesinde (*äkiyät*); Türkmen Türkçesinde (*erteği*); Uygur Türkçesinde (*çöçäk*) (ÇTSL 1992/I:562).

¹⁹ Çağdaş Türk lehçelerinde *öykü* karşılığında kullanılan kelimeler şunlardır: Azerbaycan Türkçesinde (*hekâyâ*); Başkurt Türkçesinde (*hikâyâ*); Kazak Türkçesinde (*angime*); Kırgız Türkçesinde (*angeme*); Özbek Türkçesinde (*hikayâ*); Tatar Türkçesinde (*hikâyâ*); Türkmen Türkçesinde (*hekâya*); Uygur Türkçesinde (*hekaya*). (ÇTSL 1992/I:683).

4.2. Metel (I-1)

Metel ağızlarda *öykü*, *masal* dışında *koşuk*, *atasözü*, *şiiir*, *mersiye*, *şarkı* ve *mani* anlamlarında birçok edebî tür için kullanılmaktadır. Kelimenin *öykü* ve *masal* karşılığında kullanıldığı yerler şuralardır: (metel [I-1], Kunduzlu-Çorum; Antakya Köyleri-Hatay; Telin *Gürün-SivasHamurcu *İncesu-Kayseri; *Bor-Niğde; Afşar, Kılbasan *Karaman-Konya; İncirlik-Adana; Yanpar, Gökçeburun *Silifke-İçel).

4.3. Ötkünç

Kelimeye hikâye anlamında ilk defa DLT'de rastlanmıştır. DLT'te *ötkünç* (<ö-t-kün-ç) (DLT/1 1998:161) yanında aynı kökten geldiği anlaşılan *ötük* (<ö-t-(ü)k) (DLT/1 1998: 68) kelimesi de hikâye karşılığında tespit edilmiştir.

Bugün Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanılmayan *ötkünç* (Ordu; Adana DS 1993/IX: 3311) ve aynı kökten türediği anlaşılan *ödgönç* (Mecitözü çevresi -Çorum DS 1993/IX: 3311); *ödgüç* (Çeşme -İzmir); *ötgüç* (Balıkesir ve çevresi DS 1993/IX: 3311); *ököncük* (Köprücek-Kütahya DS 1993/IX: 3325) kelimelerinin Anadolu ağızlarında *masal/öykü* karşılığında kullanıldığı belirlenmiştir.

Kelimenin Cumhuriyetin ilk yıllarında dilde sadeleşme hareketleri kapsamında tarihî lehçelerden tespit edilerek hikâye karşılığında kullanılması önerilmişse de yazı diline girmemiştir (Lewis 2007: 70).

4.4. Uzaklama (uzannama, uzlama (I), uzunlama)

Kulaktan kulağa nakledilerek zamanımıza kadar gelen ve olağaniüstü maceralarla, kahramanlıklarla süslenmiş olan hayalî hikâye (KAL) şeklinde tanımlanan masalarda zaman *bilinmeyen*, *belirsiz*, *farazî*, *uzak bir zamandır*. Masalın bu adlandırma biçiminin semantik özelliğiyle ilintili olduğunu söyleyebiliriz.

Uz, "masalarda az gitti uz gitti tekerlemesinde uzak anlamında kullanılır" (Gülensoy 2007/II:982) kökünden türediğini düşündüğümüz *uzaklama* kelimesinin Anadolu ağızlarında yine kökteş olan *uzunnama* ($u-z^{20}+(u)n+l(-n)a-ma$), *uzlama* (<uz+la-ma), *uzunlama* ($u-z+(u)n+la-ma$) şekilleri de belirlenmiştir. Gülensoy, uz maddesinde, kelimeyi isim olarak *uzak* kelimesinin kökü almış, uzak maddesinde ise kelimenin kökünün şüpheli olduğunu ifade etmek için yıldızlı (<*uz-a-k; <OT. uza "geçmiş zaman"+k) tahlille göstermiştir (Gülensoy 2007/II:982).

DS'de kelimelerin kullanıldığı yerler şuralardır:

Uzaklama (Niksar Tokat-DS 1993/XI: 4053)

Uzunnama (Karabüzey *Araç Kars; Yazıköy *Safranbolu-Zonguldak; Kars Köyleri DS 1993/XI: 4053)

Uzlama (I) (Saylan-Ordu DS 1993/XI: 4053)

Uzunlama (Kanarı, Yazıköy *Safranbolu-Zonguldak- DS 1993/XI: 4053)

4.5. Yalan yarışması

Masal karşılığında tespit edilen adlandırma DS'de sadece Zonguldak-Balkur yöresinde saptanmıştır (Yakademirciler *Balkur-Zonguldak) (DS 1993/XI: 4140).

Uzaklama'da olduğu gibi kelimenin semantik özelliği ile ilgili bir adlandırma biçimi olduğunu düşünebiliriz. Masalların olay örgüsünün farazi olması bunu düşündürmektedir. *Yarıştıurma* kelimesi ise *yakıştıurma* (<ya-k-t-ş-tır-ma) kelimesini çağrıştırmaktadır. Yakıştıurma

²⁰ Tuncer Gülensoy uzun kelimesinin etimolojisine şüpheli yaklaşmıştır. Kelimenin tahlilini iki farklı şekilde vermiştir: 1. <*ü-z+-(u)n; 2. <üz-/oz- "başkasından ileriye geçmek" (DLT)+-(u)n (Gülensoy 2007: 983).

konumuzla ilgili olarak sözlüklerde: *Gerçek olmayıp herhangi bir benzerlik sebebiyle ortaya atılan, uydurma (söz); Yakışacak duruma getirmek, uygun düşürmek; (Bir şeyin bir kimse tarafından) Yapılabileceğini kabul etmek, uygun görmek, lâyük görmek (KAL); Gerçek olmayan bir şeyi gerçekmiş süsü vererek anlatmak (ÖTS) gibi anlamlarda kullanılmıştır.*

4.6. Oranlama-2

DS'de oran (II-3) (İçel, DS 1993/IX: 3286), orannama-2 (Peşman *Daday-Kars; Gürün-Sivas; Balâ, Çanılı *Ayaş-Ankara) (DS 1993/IX: 3286) biçimleri de olan oranlama-2 (Kars; Aybastı-Ordu; Gemerek-Sivas; Civanyaylağı *Mersin, Navdalı *Mut-İçel DS 1993/IX: 3286) *masal*, *öykü* dışında atasözü, *yanık türkü*, *tekerleme* gibi türleri de karşılamak için kullanılmıştır (Kelimenin gelişimi için bk. 1.5.)

4.7. Erden (I)

Erten kelimesinin Anadolu'da sadece İzmir Torbalı'da *masal* karşılığında kullanıldığı tespit edilmiştir (Tepeköy *Torbalı-İzmir- DS 1993/V: 1764). Kelimenin tarihî lehçelerde *masal* karşılığı yoktur. Ancak çağdaş Türk lehçeleri içinde *erden* kelimesi ile aynı kökten türediğini (morphological doublets) düşündüğümüz *masal* anlamında Özbek Türkçesinde *ertäk*, Türkmen Türkçesinde *erteği* biçimleri vardır (ÇTLS 1992/I: 562).

Masalların *bilinmeyen, farazî bir geçmiş zamanda olduğu düşünülürse* Eski Uygur Türkçesinde geçen "önceden, evvelden" anlamındaki *erteke* (*erte+ken*) kelimesinin *erten* kelimesi ile kökteş (morphological doublets) olduğunu söyleyebiliriz (Eraslan 2012: 569).

Erten kelimesinin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde hem geçmiş hem de gelecek anlamları vardır. Moğolcada *erken*, *erken çağ*, *eski zaman*; *erkenden*, *eskiden*, *daha önceden*, *uzun zaman önce*; *geçmiş*, *eski zamandan kalma* anlamında *erten* ve *eski zamanlardan kalma* anlamında *erteği* kelimelerinin geçtiği görülür (Karaağaç 2003/I: 527). Benzer şekilde Altay Türkçesinde *eski*; *ertegide*: *eskiden*; *ertegi çak*: *yakın geçmiş* anlamlarında *ertegi* kelimesinin kullanıldığı görülür (Naskali-Duran 1999: 85).²¹

Bu kavramlar içinde *erden* kelimesinin Eski Uygur Türkçesinde "önceden, evvelden" anlamındaki geçen *erteke* (*erte+ken*) kelimesinden gelişmiş olduğunu söylemek mümkündür. İki ünlü arasında vurgusuz kalan sert ünsüzün yumuşayarak zamanla düşmesi ve üst üste gelen ünlülerin de kaynaşması Türkçede sık görülen bir ses olayıdır. *Erden* kelimesinin de böyle bir gelişme göstermiş olması muhtemeldir. Kelimenin gelişimini şu şekilde gösterebiliriz:

er-t-e+ken>erte+Ø+en >ertēn>erten>erden.

SONUÇ

Türkiye Türkçesi yazı dilinde atasözü, bilmece, hikâye ve masal/öykü kelimeleriyle karşılanan halk edebiyatı türlerinin Anadolu ağızlarında farklı şekillerde adlandırıldığı görülmektedir. Dal sesliler (allophone) hariç atasözü on, bilmece dokuz, hikâye bir, masal/öykünün ise yedi farklı adlandırması Derleme Sözlüğü'nde tespit edilmiştir. Anadolu

²¹ Altaycada *yarın*, *erkenden* gibi anlamlarda geçen *erten* ve *ertengi* kelimeleri de vardır. Ancak masalların olay örgüsünün geçmişe yönelik olması dolayısıyla *ertegi* kelimesinin *masal* ile ilgisinin daha fazla olduğu söylenebilir. (Naskali-Duran 1999: 85). Benzer şekilde *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*'nde *yarınki*, *ertesini* anlamında *erteği* (irteği) (TTS 1993/III: 1518); *Tarama Sözlüğü*'nde *erkenden*, *erken erken* anlamlarında *erden* (irden) (Dilçin 1983: 84; TTS 1993/III: 1490) kelimeleri geçmektedir. A. Tietze ise *Erkenden*, *sabah sabah*; *sahur zamanı* anlamlarında geçen *erden* kelimesinin etimolojini şöyle vermiştir: DS 1764, TS 1490 *erden*<er III+sıfattan zaman zarfı yapan -den ablativus eki (Tietze 2002: 732).

ağızlarındaki tür adlandırmaları Türkçenin ilk dönemlerinden itibaren gelişimini ve çağdaş Türk lehçeleri ile olan bağlantılarını ortaya koyması bakımından önemli ipuçları vermektedir.

Atasözü karşılığında *deme* (~*demece*- ~*dimece*), *deyişet*, *deyese*, *deyişleme*, *oranlama* (~*orannama*-*I*), *tekerleme*, *teselleme*-*I*, *smaka*, *atacoru*, *metel* (*I-4*) kelimeleri tespit edilmiştir.

Bunlardan *deme* (~*demece*- ~*dimece*), *deyişet*, *deyese*, *deyişleme* kelimeleri *de*- fiilinden türetilmiştir. *Deyiş+ât* kelimesinden gelişen *deyişet* kelimesi ilerleyici benzeşme (progressive assimilation) sonucu bu şeklini alarak Türkçenin fonetiğine uydurulmuştur. *Teselleme* kelimesi *teselli+le-me* kelimesinden gelmiş olmalıdır. Benzer seslerden oluşan ve art arda gelen hecelerden birinin düşmesi (haplology) Türkçede sık görülen ses olaylarından. *Teselli+le-me* kelimesinde de böyle bir durum söz konusudur. *Smaka* kelimesi *sna-* fiilinden türetilmiştir. *Sna-* “deneme” -k “denenmiş” isim gövdesine +a ekinin getirilmesiyle teşekkül etmiş olmalıdır. *Atacoru* kelimesi birleşik isim yapısına sahiptir. *Cor* kelimesinin Farsça *şamata*, *gürültü* anlamına gelen *şûr* kelimesinin gelmiş olmalıdır. *Metel* (*I-4*) kelimesinin ağızlarda birden çok tür için kullanıldığı tespit edilmiştir. *Metel* kelimesi Arapça *mesel* kelimesinden gelmiştir.

Bilmece karşılığında *açaçak* (*II*), *aramaca*, *asal*, *elçim* (*III*), *mat* (*I*), *tanımalı hekat*, *tapmaca* (~*tapba*- ~*tapbaca*), *metel* (*I-3*), *tıştık* (*I*) kelimeleri tespit edilmiştir.

Bu adlandırmalardan *aç-* ve *ara-* fiillerinden türetilmiş olan *açaçak* (*II*), *aramaca* Türkiye Türkçesi yazı dilinde farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Ağızlarda anlam genişlemesine (semantic extension) uğrayarak edebî tür adı olarak terimleşmiştir. *Tap-* fiilinden türetilen *tapmaca* (*tapba*, *tapbaca*), Türkiye Türkçesinin söz varlığının tarihî ve çağdaş Türk lehçeleri ile olan bağıny göstermesi bakımından önemlidir. *Mat* (*I*) kelimesi *mesel*>*masal*>*matal*>*mat* şeklinde bir gelişme göstermiştir. *metel* (*I-3*) kelimesi de *mesel*'den gelmiştir. *Tanımalı hekat*, sıfat tamlaması biçiminde oluşturulmuş bir adlandırmadır. Birinci unsur Türkçe tanı-fiiline -malı sıfat-fiil ekinin getirilmesiyle teşekkül etmiş, ikinci unsur ise hikayet (Hikayet>hikât>hekat) kelimesinin kısalmasıyla oluşmuştur. *Elçim* (*III*) kelimesi *el+çin*>*el+çim* şeklinde bir gelişme göstermiş olmalıdır. *+çin eki*, Türkçede küçültme, benzerlik ifadesi taşıyan isimler teşkil eder. *Bilmecenin* de kısa ve özlü sözler olması bunu düşündürmektedir. Ekin n>m değişmesi sonucu +çim şeklini almış olması muhtemeldir.

Hikâye için *cırık* (*IX*) kelimesi tespit edilmiştir. Edebî tür adı olarak *cırık* kelimesinin kökeni tespit edilememiştir.

Masal/öykü karşılığında ise *matal*, *metel* (*I-1*), *ötkünç* (~*ödgönç*-~*ödgüç*-~*ötgüç*-~*ököncük*), *uzaklama* (~*uzannama*-~*uzlama* (*I*)-~*uzunlama*), *yalan yarıştırması*, *oranlama*-2 (~*oran* (*II-3*), *orannama*-2), *erden* kelimeleri tespit edilmiştir.

Masal/öykü için kullanılan adlandırmalardan *ötkünç* kelimesi ve aynı kökten türediği anlaşılabilir türev ve alafonları (~*ödgönç*-~*ödgüç*-~*ötgüç*-~*ököncük*) Türkçenin tarihî ve çağdaş Türkçeleri ile olan ilgisi göstermesi bakımından önemlidir. *uzaklama* (~*uzannama*-~*uzlama* (*I*)-~*uzunlama*) kelimesinin türev ve alafonlarının semantik genişleme sonucu tür adı olarak ağızlarda kullanıldığı görülmektedir. Masal/öykü karşılığında kullanılan *yalan yarıştırması* adlandırmasının ise *masal* olay örgüsünün farazi bir zaman ve mekânda olması hasebiyle *yalan yakıştırması* ile ilgili olduğunu düşünmekteyiz. *Erden* kelimesi sözlüklerde *hem eski*, *geçmiş* hem de *gelecek*, *yarın* anlamlarında geçmektedir. Masalın olay örgüsünün geçmişle ilgili olması dolayısıyla kelimenin *eski*, *geçmiş* anlamlarında Eski Uygur Türkçesinde rastladığımız *erte+ğen* (*er-t-e+ken*>*erte+Ø+en*>*ertên*>*erden*) kelimesinden geldiğini ve anlam genişlemesine (semantic extension) uğrayarak tür adı olduğunu söylemek mümkündür.

Anadolu ağızlarında bu tür halk edebiyatı ürünleri için yapılan adlandırmaların Derleme Sözlüğü'nde geçen kelimelerden fazla olduğu son dönemlerde yapılan ağız araştırmalarında

ortaya çıkmaktadır. Bu adlandırma şekillerine bakıldığında atasözü ve bilmece dışında kalan hikâye, masal türlerinin büyük oranda Türkçe kelimeler ile karşılık bulması dikkat çekmektedir.²²

Anadolu ağızlarında atasözü, bilmece, hikâye ve masal/öykü için kullanılan adlandırmalar Derleme Sözlüğü'ndeki ile sınırlı değildir.²³ Özellikle son dönemlerde ağızlar üzerine yapılan çalışmalar bunu ortaya koymaktadır. Müstakil ağız araştırmalarının söz varlıkları Derleme Sözlüğü'ne ilave edilerek Derleme Sözlüğü'nün güncellenmesi sağlanmalıdır. Bu şekilde Türkçenin söz varlığının zenginliğini ve coğrafi dağılımını daha sağlıklı biçimde ortaya koymak mümkün olacaktır.

Derleme Sözlüğü'nde Atasözü, bilmece, hikâye, masal/öykü için kullanılan kelimeler ve coğrafi dağılımları şöyledir:

	Atasözü		Bilmece		Hikâye		Masal / Öykü
1	deme (1.1.~demece, 1.2.~dimece)	11	açaçak (II)	20	cırık (IX)	21	matal
2	deyişet	12	aramaca			22	metel (I-1)
3	deyesek	13	asal			23	ötkünç (23.1~ödgönç, 23.2~ödgüç, 23.3~ötgüç, 23.4~ököncük)
4	deyişleme	14	elçim (III)			24	uzaklama (24.1~uzannama, 24.2~uzlama (I), 24.3~uzunlama)
5	oranlama 5.1.(~orannama-I)	15	mat (I)			25	yalan yarıştırması
6	tekerleme	16	tanımalı hekat			26	oranlama-2 (26.1~oran (II-3), 26.2~orannama-2)
7	teselleme-I	17	tapmaca (tapba, tapbaca)			27	erden
8	sınaka	18	metel (I-3)				
9	atacoru	19	tıştık (I)				
10	metel (I-4)						

²² Çalışmamızın dışında kaldığından Derleme Sözlüğü dışındaki kaynaklarda yer alan adlandırma biçimleri değerlendirmeye alınmamıştır.

²³ Derleme sözlüğü'nde yer alan edebî tür adları sadece atasözü, bilmece, hikâye ve masal/öykü ile sınırlı değildir. Konunun hacimli olmasından dolayı diğer edebî tür adlandırmaları başka bir çalışmamızın konusudur.

KISALTMALAR

DS: Derleme Sözlüğü
TS: Tarama Sözlüğü
DLT: Dîvânü Lügâti't-Türk
KAL: Kubbealtı Lugatı
ÖTS: Ötüken Türkçe Sözlük
BTS: Büyük Türkçe Sözlük

KAYNAKÇA

- ALBAYRAK, Nurettin (2004), *Ansiklopedik Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, İstanbul.
- ATALAY, Besim (1998), *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi, I-II-III-IV*, Ankara: TDK Yay.
- ATMACA Emine (2013), "Kazak Türkçesinde Makal-Meteller ve "Dil" Organ Adıyla Kurulmuş, Makallar", *Teke-Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 2/1, s. 20-48.
- BİRTEK, Ferit (1944), *En Eski Türk Sözlüğü*, Ankara.
- BORATAV, Pertev Nail (1993), "Manî", *İslam Ansiklopedisi*, 7. C., İstanbul: Milli Eğitim Yay., s. 285-288.
- BROCKELMANN, Carl (1993), "Mesel, Maşal", *İslam Ansiklopedisi*, 8. C., Ankara: MEB Yay., s. 120-124.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1993), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Enderun Kitabevi.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1930), "Orhun Abidelerinde Atalar Sözü", *Halk Bilgisi Haberleri*, C. I, S. 3, s. 43-46.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: At The Clarendon Press.
- Derleme Sözlüğü* (1993), C. I-II-III-IV-V-VI-VII-VIII-IX-X-XI-XII, Ankara: TDK Yay.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (1993), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi Yay..
- DİLÇİN, Cem (1983), *Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- NADELYAYEV, V.M., NASİLOV, D.M., TENİŞEV, E.R., ŞÇERBAK, A.M. (1969), *Drevnetnyurkskiy Slovar*, Leningrad.
- ECKMANN, Janos (1988), *Çağatayca El Kitabı*, (çev. Günay Karaağaç), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- ELÇİN, Şükrü (1998), "Atalar Sözü", *Türk Dünyası El Kitabı*, 3.C., Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., s. 543-466.
- ERASLAN, Kemal (2012), *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- ERBAY, Fatih (2007), Türkçede 'Tap-' Fiilinin Anlam Özellikleri, *Konya: SÜ Edebiyat Dergisi*, C. 18, s. 29-41.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican – AKKOYUNLU, Ziyat (2014); *Kaşgarlı Mahmud-Dîvânü Lügâti't-Türk*, Ankara: TDK Yay.
- ERDAL, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, Wiesbaden I-II.
- EREN, Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- ERGİN, Muharrem (1988), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Yay.
- GABAIN, A. von (1988), *Eski Türkçesinin Grameri*, (çev. Mehmet Akalın), Ankara: TDK Yay.
- GÜLENSOY, Tuncer (2007), Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I-II, Ankara: TDK Yay.
- GÜRSOY NASKALİ, Emine (1997), *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*, Ankara: TDK Yay.
- GÜRSOY NASKALİ, Emine -DURANLI, Muvaffak (1999), *Altayca-Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yay.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I-II* (1992), Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.,
- KOÇ, Kenan-vd. (2003), *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yay.
- LESSING, Ferdinand D. (2003), *Moğolca-Türkçe Sözlük I-II*, (çev. Günay Karaağaç), Ankara: TDK Yay.
- LEWIS, George (2007), *Trajik Başarı*, İstanbul: Paradigma Yay..
- Muallim Nâcî (2009), *Lügat-i Nâcî*, (haz. Ahmet Kartal), Ankara: TDK Yay.
- PROHLE, Vilhelm (1991), *Karaçay Lehçesi Sözlüğü*, (Çev. Prof. Dr. Kemal Aytaç), Ankara Kültür Bakanlığı Yay.
- REDHOUSE, Sir James W. (2001), *Turkish and English Lexicon*, İstanbul: Çağrı Yay.

- ORKUN, Hüseyin Namık (1987), *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: TDK Yay.
- ŞEN, Serkan (2015), *Eski Uygur Türkçesi Dersleri*, İstanbul: Kesit Yay.
- Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* (1995), C. I-II-III-IV-V-VI-VII-VIII, Ankara: TDK Yay.
- TARÇIN, Gülsüm (2015), Çukurova'da Bilmece Sorma Geleneği "Adana-Osmaniye), *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 10/12 Summer, s. 1085-1102.
- TAŞ, İbrahim (2009), *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*, Ankara: TDK Yay.
- TEKİN, Şinasi (1998), "İslam Öncesi Türk Edebiyatı", *Türk Dünyası El Kitabı*, 3.C., Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., s. 25-75.
- TIETZE, A. (2002), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati I-II*, İstanbul: Simurg Yay.
- Türkçe Sözlük I-II (1988), Ankara: TDK Yay.
- ÜNLÜ, Suat (2012), *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, Konya: Eğitim Yay.
- ÜNLÜ, Suat (2013), *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Konya: Eğitim Yay.
- YUDAHİN, K.K (1988), *Kırgız Sözlüğü I-II*, (çev. Abdullah Taymas), Ankara: TDK Yay.

Online Faydalanılan Kaynaklar

- ÖTS: Ötüken Türkçe Sözlük <http://www.otukensozluk.com/> (erişim tarihi 20.02.2016)
- KAL: Kubbetaltı Lugatı <http://www.kubbealtilugati.com/> (erişim tarihi 20.02.2016)
- BTS: Büyük Türkçe Sözlük http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts (erişim tarihi 21.02.2016)
- TS: Tarama Sözlüğü http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_tarama&view=tarama (erişim tarihi 21.02.2016)
- TTAS: Türkiye Türkçesi Ağızlar Sözlüğü
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas (erişim tarihi 20.02.2016)